

LBRIS

We know
books

CHARLES DIEHL

BIZANȚ Mărire și decădere

Traducere de Ion Biciolla

Ediție îngrijită de Maria Anghel

Editura CARTHEMIA

București, 2025

Toate drepturile asupra prezentei ediții sunt rezervate Editurii CARTHEMIA.
Nicio parte din această lucrare nu poate fi reprodusă, stocată sau transmisă sub altă formă fără acordul prealabil scris al editurii.

La editarea acestei cărți s-a folosit ediția apărută la Editura Națională Ciomei, în anul 1920. Prezenta ediție a fost revizuită în conformitate cu normele limbii literare actuale.

Copyright © Editura CARTHEMIA, 2025
BYZANCE, GRANDEUR ET DÉCADENCE

Redactare și corectură: Maria Anghel
DTP: Nicoleta Radu
Copertă: Tatiana Daniela Popescu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DIEHL, CHARLES

Bizanț : mărire și decădere / Charles Diehl ; trad.
de Ion Biciolla ; ed. îngrij. de Maria Anghel. -
București : Carthemia, 2025
ISBN 978-630-95100-7-5

I. Biciolla, Ion (trad.)
II. Anghel, Maria (ed. îngrij.)

94

Editura CARTHEMIA
București, str. Osiris nr. 24, sector 5
telefon: 0753.103.442
e-mail: edituracarthemia@yahoo.com

Cuprins

PARTEA I EVOLUȚIA ISTORIEI BIZANȚULUI

Capitolul I. Formarea imperiului oriental	13
De la fondarea Constantinopolului la finalul secolului al IX-lea (330–867)	13
<i>Domnia lui Iustinian (518–565)</i>	15
Transformarea și organizarea imperiului oriental	16
<i>Opera dinastiei Isauriene (717–867)</i>	19
Capitolul II. Apogeul imperiului și căderea (867–1453)	21
Apogeul imperiului sub dinastia din Macedonia (887–1081)	21
Renașterea imperiului sub Comneni (1081–1204)	24
Imperiul sub Paleologi (1261–1453)	27

PARTEA A II-A ELEMENTELE PUTERII BIZANTINE

Capitolul I. Guvernarea imperiului	33
Originile și caracterul puterii imperiale	33
Formele exterioare ale autocrației imperiale	35
Întinderea puterii imperiale	37
Limitele puterii imperiale	39
Viața imperială	43
Puterea instituției imperiale	44
Capitolul II. Armata și apărarea monarhiei	45
Compunerea armatei	45
<i>Mercenarii</i>	46
Calitățile armatei imperiale și locul ei în societate	49
Defectele organizării militare	52
<i>Generalii</i>	53
Armatele de la frontiere și apărarea teritoriului	55

<i>Războiul la frontiere</i>	57
Marina.....	59
Capitolul III. Diplomația bizantină	61
<i>Bizanțul și lumea barbară</i>	61
Mijloacele diplomației bizantine și acțiunea ei politică.....	63
<i>Acțiunea religioasă</i>	68
Rezultatele diplomației bizantine.....	69
Primejdiile diplomației imperiale.....	72
Capitolul IV. Administrarea imperiului	74
Evoluția administrației bizantine.....	74
Caracteristicile guvernului central și ale organelor administrative.....	76
<i>Guvernarea provinciilor</i>	77
<i>Centralizarea administrativă</i>	78
Chestiunea financiară.....	79
<i>Unitatea națională</i>	82
<i>Unificarea prin elenism</i>	84
<i>Unirea prin ortodoxie</i>	85
<i>Asimilarea țărilor cucerite</i>	86
<i>Bulgaria</i>	86
<i>Regiunea Eufratului</i>	88
<i>Italia de Sud</i>	90
Capitolul V. Puterea economică	93
Cauzele prosperității imperiului. Căile comerciale.....	93
<i>Porturile</i>	94
Marina și expansiunea economică.....	97
<i>Obiectele comerțului</i>	99
Politica economică a imperiului.....	102
Agricultura și regimul pământului.....	105
<i>Situația agriculturii</i>	107
Capitolul VI. Constantinopol	109
<i>De unul singur, tot imperiul</i>	109
Marea cetate militară.....	110
Un oraș monden.....	112
<i>Monumentele cetății</i>	113

<i>O capitală a religiei</i>	115
<i>Un mare centru industrial și comercial</i>	118
<i>Cetatea culturii și a artei</i>	120
<i>Orașul plăcerii</i>	121
Populația Constantinopolului și aspectul străzilor.....	122
Capitolul VII. Asia – forța imperiului	126
Populațiile Anatoliei.....	127
Viața provincială în Asia Mică.....	129
Primejdiile forței provinciale.....	134
<i>Patriotismul bizantin</i>	135
<i>Viața provincială în Europa</i>	135

PARTEA A III-A

ELEMENTELE DE DESCOMPUNERE

Capitolul I. Demoralizarea politică	140
Cauzele anarhiei politice.....	140
Revoluțiile populare.....	142
<i>Sedițiunea de la Nika</i>	143
<i>Revoluția de la 1042</i>	144
<i>Revoluțiile Bisericii</i>	146
<i>Revoluția din 1057</i>	147
<i>Insurecțiunile militare</i>	148
<i>Revoluția din palat</i>	150
Consecințele anarhiei politice.....	150
Capitolul II. Demoralizarea socială	153
Patimile dominante ale societății bizantine.....	153
<i>Religia</i>	155
<i>Spiritul de intrigă și viața de Curte</i>	156
Caracterul bizantin. Pecetea orientală.....	157
<i>Pecetea elenică</i>	159
<i>Contrastele caracterului bizantin</i>	160
<i>Mihail Psellos</i>	161
<i>Ioan Cantacuzino</i>	163
<i>Familia Comnenilor</i>	164
<i>Kecavmenos</i>	166

Capitolul III. Elementele de descompunere ale imperiului	168
Originile feudalității în Orient	168
<i>Feudalitatea orientală în secolul al X-lea</i>	170
Puterea centrală și aristocrația feudală.....	172
<i>Marile răscoale feudale din secolul al X-lea</i>	173
Triumful feudalității în secolul al XI-lea	178
Feudalitatea orientală în secolele XIII și XIV	180
Capitolul IV. Elementele de descompunere ale imperiului (continuare)	182
Biserica în societatea bizantină – Patriarhatul	182
<i>Călugării</i>	183
<i>Biserica și statul</i>	185
Monarhismul și imperiul. Cearta icoanelor și lupta pentru libertatea Bisericii	186
<i>Dezvoltarea proprietății mănăstirești</i>	189
<i>Decăderea instituției monahale</i>	191
Patriarhatul și imperiul.....	193
<i>Mihail Cerularios</i>	194
<i>Patriarhatul și papalitatea</i>	196
Capitolul V. Imperialismul bizantin	198
Imperialismul bizantin în Occident.....	199
Politica imperialistă a împăraților macedoneni.....	202
Politica imperialistă a Comnenilor.....	204
Imperialismul bizantin în Orient.....	209
Capitolul VI. Decadența economică	213
Decadența agriculturii	213
Decăderea comerțului	216
Situția financiară a imperiului.....	224
Capitolul VII. Decadența militară și fărâmițarea teritorială a imperiului	227
<i>Micșorarea efectivelor militare</i>	227
<i>Scăderea valorii armatei</i>	230
<i>Comandamentul armatei</i>	234
<i>Consecințele decăderii militare</i>	235

Fărâmițarea teritorială a monarhiei.....	237
<i>Pierderea Asiei</i>	237
<i>Dezmembrarea imperiului în secolul al XIII-lea</i>	238
<i>Ruinarea imperiului sub Paleologi</i>	239
Capitolul VIII. Bizanțul și Occidentul	242
Cauze religioase.....	242
<i>Ruptura politică între Roma și Bizanț</i>	244
<i>Ruptura religioasă între Roma și Bizanț</i>	246
Rațiuni politice.....	249
Rațiuni comerciale	253
<i>Cruciada a IV-a și urmările ei</i>	255
În epoca Paleologilor	256

PARTEA A IV-A SERVICIILE ADUSE DE BIZANȚ

Capitolul I. Civilizația bizantină	259
Tradiția clasică	260
<i>Pecetea creștină</i>	266
<i>Contactul cu Orientul</i>	268
Mișcarea ideilor	270
<i>Istoria</i>	270
<i>Teologia</i>	274
<i>Mișcarea ideilor filosofice</i>	277
<i>Retorica și elocința</i>	278
<i>Varietatea cugetării bizantine</i>	279
<i>Caracterul literaturii bizantine</i>	280
Dezvoltarea artei bizantine	283
Viața bizantină	288
Capitolul II. Răspândirea ortodoxiei și formarea lumii slave	291
Bizanțul și lumea slavă	291
<i>Bizanțul și Bulgaria</i>	295
<i>Bizanțul și Rusia</i>	298
<i>Bizanțul și Serbia</i>	302
<i>Bizanțul și România</i>	304
Bizanțul și Orientul asiatic.....	305

Capitolul III. Răspândirea civilizației bizantine în

Occident	309
Cauzele influenței bizantine	309
Bizanțul și arta occidentală	312
Influența intelectuală a Bizanțului asupra Occidentului	317
CONCLUZII	322
Moștenirea Bizanțului	322
Bizanțul și turcii	323
<i>Bizanțul și elenismul</i>	325
Bizanțul și Rusia	327
Bizanțul și ambițiile balcanice	332

PARTEA I

Evoluția istoriei Bizanțului

Cu toate lucrările ce au reînnoit-o în ultimii cincizeci de ani, istoria Imperiului Bizantin rămâne, mereu, obiectul prejudecăților îndărătnice. Pentru mulți dintre contemporanii noștri apare, tot așa cum apărea pentru Montesquieu și lui Gibbon: continuarea și decadența Imperiului Roman. Adevărul arată însă că Bizanțul a fost cu totul altceva.

Oricât se va fi proclamat, cu plăcere, moștenitor și continuator al Romei; oricât împărații săi se vor fi intitulat, până în ultima zi, „bazileii romanilor”; oricât ambițiile principilor care o guvernă vor fi cuprins adesea lumea occidentală și nu vor fi renunțat, niciodată, la drepturile ce le formulau asupra anticei și glorioasei capitale a imperiului; Bizanțul devenise, de fapt, foarte repede, ceea ce a fost: o monarhie a Orientului.

Nu trebuie să-l judecăm deloc prin comparație cu amintirile zdrobitoare ale Romei: așa cum s-a spus, pe drept cuvânt, Bizanțul a fost „un stat al Evului Mediu, așezat la frontiera extremă a Europei, la marginile barbariei asiatice”¹. Așa cum a fost, a fost mare.

De altfel, după războiul celor o mie de ani, ce a supraviețuit căderii Imperiului Roman, Bizanțul n-a coborât deloc, cum ne place să credem, în mers neîntrerupt spre ruină. Crizelor, în care era gata-gata să se prăbușească, le-au urmat, de multe ori, perioade de o splendoare fără pereche, când, după spusele unui cronicar, „imperiu – această femeie bătrână – apare ca o fată împodobită cu aur și pietre prețioase”.

¹ Rambaud, *L'Empire Grec au X-e siècle*, p. 7.

Bizanțul a trăit o mie de ani, și nu datorită numai vreunei întâmplări fericite: a trăit glorios. A avut mari împărați și iluștri oameni de stat, diplomați abili, generali victorioși, care l-au guvernat și au condus afacerile; în mâinile lor, Bizanțul a îndeplinit, în lume, o mare operă.

Înainte de cruciadele și cu o mai multă perseverență poate a fost campionul creștinătății împotriva necredincioșilor; în fața barbariei, a fost centrul unei admirabile civilizații, cea mai rafinată, cea mai elegantă pe care a cunoscut-o Evul Mediu, timp îndelungat. A fost educatorul Orientului slav și asiatic; în final, influența sa se întinsese până în Occident, care a învățat nemăsurat de mult la școala Constantinopolului.

Și, fără îndoială, acest imperiu a avut cusururile sale, greșelile sale, viciile sale și apoi s-a năruit, în 1453, sub loviturile turcilor.

Totuși, dacă am încerca să exprimăm, printr-o schemă grafică, evoluția istoriei sale milenare, nu va trebui să o realizăm printr-o linie dreaptă coborând, fără oprire, spre prăpastie, ci printr-o serie de curbe, rând pe rând, urcând și coborând.

Acest lucru nu trebuie pierdut niciodată din vedere dacă dorim să înțelegem istoria Imperiului Bizantin și să studiem cauzele profunde ale grandorii și decadenței sale: iată de ce, înainte de a porni la acest studiu și pentru înțelegerea sa, este indispensabil să amintim, într-un scurt rezumat, trăsăturile caracteristice ale acestei lungi istorii și evoluția acestui imperiu milenar.

CAPITOLUL I

Formarea imperiului oriental

I

De la fondarea Constantinopolului la finalul secolului al IX-lea (330–867)

În ziua când Constantin întemeiază Constantinopolul și face din el a doua capitală a Imperiului Roman, în aceea zi – 11 mai 330 – se nascu Imperiul Bizantin. Prin poziția sa geografică, în punctul unde Europa se întâlnește cu Asia, Constantinopolul era centrul natural în jurul căruia se putea grupa lumea orientală. Pe de altă parte, prin pecetea elenică ce îl marca și, mai ales, prin caracterul nou ce îi dădea creștinismul, tânăra capitală, „noua Romă”, se deosebea profund de cea veche și simboliza noile aspirații și caractere ale lumii orientale. Prin aceasta, cu toate că Imperiul Roman a stărui încă un secol și jumătate – până în 476 –, cu toate că, până la finalul secolului al VI-lea, tradiția romană rămânea încă vie și puternică, totuși partea orientală a monarhiei se strângea în jurul orașului lui Constantin și lua, ca să spun așa, cunoștință de ea însăși.

În afară de aceasta, începând cu secolul al IV-lea, sub păstrarea aparentă și teoretică a unității romane, nu o singură dată cele două jumătăți ale imperiului s-au separat, guvernate de doi împărați deosebiți; iar când, în 395, Teodosiu cel Mare muri, lăsând celor doi fii ai săi – Arcadius și Honorius – o moștenire împărțită în două imperii, separația, care, de mult timp, tindea să izoleze Orientul de Occident, se consolida și devenea definitivă.

Pe parcursul lungii perioade istorice – de la anul 330 până la 518 –, două crize grave, zguduind imperiul, se

încheiară prin a da părții orientale fizionomia sa proprie. Una a fost provocată de invazia barbară. S-a putut crede întâi că Bizanțul nu o va suporta mai bine decât Roma, că n-ar rezista la lovitura formidabilă ce-i dădeau, în cursul secolului al V-lea, rând pe rând, vizigoții lui Alaric, hunii lui Attila, ostrogoții lui Teodoric. De fapt, s-a întâmplat altfel. Pe când șefii barbari își croiau regate din fâșiile imperiului din Occident, pe când ultimul împărat roman dispărea în 476, invazia aluneca de-a lungul frontierelor imperiului din Orient și nu-l încălca decât trecător: astfel că noua Romă rămânea în picioare – parcă mărită de toată catastrofa în care se scufunda vechea Romă, și prin aceasta, aruncată și mai mult, spre Orient.

Cealaltă criză a fost criza religioasă. Orientul a fost locul unde se născură toate ereziile ce au tulburat Biserica în secolele al IV-lea și al V-lea: arianism, nestorism, monofizism, toate aceste complicate discuții, în care s-au ciocnit, într-un contrast uluitor, spiritul grec captivat de subtila metafizică teologică și clarul și sobrul geniu al lumii latine, în care s-au îmbrâncit, de asemenea, într-o luptă violentă, episcopatul Orientului, suplu și docil servitor al voinței stăpânului, cu mândria intransigentă, cu fermitatea ambițioasă a pontifilor romani. Începând cu a doua treime a secolului al V-lea, schisma separa, pentru prima oară, Roma și Bizanțul. Și tot mai mult apărea, în timpul Zenonilor și Anastașilor, concepția unui imperiu oriental, trăind o viață proprie și în care se întâlneau deja unele dintre trăsăturile caracteristice ale celui ce avea să fie Imperiul Bizantin: o monarhie absolută, în felul monarhiilor orientale; o administrație foarte centralizată; o biserică, a cărei limbă era cea grecească și care, prin aceasta, tindea să se constituie într-un organism independent, o

biserică ce, pe de altă parte, depindea strâns de statul care o conducea. Evoluția care atrăgea Bizanțul spre Orient părea aproape de încheiere.

Domnia lui Iustinian (518–565)

Această evoluție ce părea naturală și necesară este întreruptă de secolul al VI-lea. Împăratul Iustinian, a cărui puternică figură domină toată această epocă, a dorit să fie un împărat roman, și a fost, cu adevărat, ultimul dintre marii împărați ai Romei.

Acest țaran din Macedonia a fost reprezentantul eminent al celor două mari idei, ideea imperială și ideea creștină, și, prin aceasta, numele său este însemnat în istorie. Moștenitor al Cezarilor și plin de amintirile măreției romane, el avea toate orgoliile și toate ambițiile. Visa să reconstituie unitatea romană, să restrângă drepturile imprescriptibile pe care Bizanțul, moștenitor al Romei, le avea asupra regatelor barbare din Occident; și, într-adevăr, a recucerit Africa, Italia, Corsica, Sardinia, Balearele, o parte din Spania; regii franci ai Galiei au acceptat suzeranitatea lui.

Continuator al marilor împărați ai Romei, a fost, ca și ei, legea vie, încarnarea deplină, a puterii absolute; el a fost legislatorul impecabil, reformatorul preocupat de buna ordine a imperiului. El a dorit, în final, să-și împodobească măreția imperială cu toate magnificențele: Sfânta Sofia, pe care a reconstruit-o, era monumentul incomparabil prin care a dorit să eternizeze gloria domniei sale și a numelui său. În prezent, la San Vitale din Ravenna, mozaicurile scânteietoare din pristolul solitar evocă, în chip uimitor, pompa fastuoasă de care se înconjurau stăpânii Palatului Sacru din Bizanț.

Iustinian a visat ceva mai mult. Reprezentant și vicar al lui Dumnezeu pe Pământ, și-a fixat drept scop să fie campionul ortodoxiei și să propage în lume adevărata credință. Dar poate, în ambițiile sale formidabile, el avea mai multă măreție aparentă decât reală și Teodora poate – și ea, de asemenea, o parvenită, devenită împărăteasă – vedea mai just decât imperialul ei soț.

Pe când Iustinian, pierzându-se în visurile unei ambiții grandioase și înfumurate, nu prețuia decât Occidentul și se mângulea de a susține Imperiul Roman reconstituit pe baza strănsei alianțe restabilite cu papalitatea, Teodora, cu un sentiment mai clar și mai exact al realităților, își întorcea ochii spre Orient. Ea a dorit să domolească certurile dăunătoare puterii imperiului, să readucă, prin concesii oportune, naționalitățile disidente – precum acelea din Siria și din Egipt – și, chiar cu prețul unei rupturi cu Roma, să reconstituie unitatea puternică și solidă a monarhiei orientale.

Putem întreba dacă imperiul visat de ea, mai strâns, mai omogen, n-ar fi rezistat mai bine perșilor și arabilor; și putem susține, fără niciun paradox, că această domnie ilustră a lui Iustinian, oprind evoluția naturală a imperiului din Orient, epuizându-l în serviciul ambițiilor excesive, i-a făcut, cu toată strălucirea de care a înconjurat-o, mai mult rău decât bine. Orientul neglijat avea să se răzbune – în modul cel mai cumplit.

II

Transformarea și organizarea imperiului oriental

Cu toate tendințele ce-l antrenau spre Orient, Imperiul Bizantin totuși apărea încă un continuator al Romei. Latina rămânea – oricât de straniu era acest lucru – limba oficială;

tradiția romană era în Bizanț atotputernică; administrația păstra titlurile și cadrele cu care o dotaseră cezarii.

Transformarea în sens oriental a imperiului, pornită la începutul secolului al VIII-lea, s-a precipitat și s-a încheiat la mijlocul secolului al IX-lea.

Imperiul a plătit scump marile ambiții ale lui Iustinian. Murind el, lichidarea operei sale a fost dezastruoasă. În interior, din punct de vedere financiar și militar, monarhia este epuizată lamentabil. În afară, amenințarea perșilor redevine redutabilă și curând se abate asupra imperiului, și mai teribil încă, torentul invaziei arabe. Certurile religioase agravează anarhia politică. În istoria Bizanțului, secolul al VII-lea (610–717) este una dintre perioadele cele mai sumbre, o epocă de criză gravă, un moment decisiv, când pare să fie în joc chiar existența imperiului.

Fără îndoială, în acest răstimp, putem vedea figuri mari și interesante. Printr-un magnific și tenace efort, Heraclius (610–641) îi oprește și îi respinge pe perșii victorioși; în capul legiunilor, pe care le înflăcărează cu entuziasmul său, el duce războiul în inima Asiei; triumfă la Niniva, triumfă la porțile Ctesifonului și intră în legendă ca primul dintre cruciați.

Politica sa religioasă completează opera sa militară și se sforțează de a reda, monarhiei de fapt reconstituită, unitatea morală. Dar chiar în timpul vieții lui, imperiul se dezmembrează. Arabii cuceresc Siria, Egiptul, Africa de Nord, Armenia; în Italia, lombarzii sunt stăpâni peste mai mult de jumătatea din peninsula.

Frontierele imperiului nu mai cuprind decât Asia Mică, Peninsula Balcanică, exarhatul din Ravenna: un teritoriu restrâns și amenințat de lombarzi, de slavi, de arabi și de bulgari. Până atunci, monarhia rămăsese un Imperiu Roman cu caracter universal: acum ea devenea un

imperiul numai bizantin, ale cărui forțe se concentrau în jurul Constantinopolului.

Din toate acestea a rezultat o serie de profunde transformări.

Transformare etnografică: slavii se instalează în Balcani; sârbii și croații, la nord-vest; bulgarii, la nord-est.

Transformare administrativă: în scop de apărare, toate puterile sunt concentrate în mâinile militarilor; începe a se organiza regimul *temelor*, care va dura cât imperiul.

Transformare socială: elementul grec ocupă pe fiecare zi un loc tot mai mare; în limbă, unde latina dispare în fața celei grecești; în literatură, ce se inspiră din idei și se modelează după noi forme; în obiceiurile vieții; în timp ce elementul creștin își marchează, tot mai mult, prin rolul jucat de Biserică în afacerile publice și prin dezvoltarea crescândă a monahismului, supremația sa.

Transformare politică: rivalitatea cu Roma s-a înăspriț prin neconținute conflicte; se pregătește ruptura care curând va detașa Occidentul de Bizanț și, prin aceasta, atenția suveranilor se va concentra, tot mai mult, asupra Orientului. Fără îndoială, această transformare ce reînnoiește aproape radical imperiul n-a fost deloc fericită.

Progreselor superstiției le corespunde sălbătăcirea moravurilor; neconținutele revolte militare mărturisesc demoralizarea crescândă, lipsa crescândă de loialitate și de fidelitate.

Dar, cu toată decăderea monarhiei, slăbită în exterior, amenințată la toate frontierele, tulburată, în interior, de o anarhie de douăzeci de ani (695–717), un fapt important, esențial, apare la scadența acestei tulbure perioade de transformări și de gestație.

Există un Imperiu Bizantin, diminuat fără îndoială, dar mai strâns, separat de restul mort al Occidentului și de

pericolul separatismelor orientale, un imperiu capabil să fie puternic organizat și să trăiască îndată ce se va găsi o mână viguroasă care să-l conducă.

Opera dinastiei Isauriene (717–867)

Acea mână se găsi. Împărații Isaurieni (717–867)¹ au fost făuritorii glorioși ai reorganizării definitive a imperiului.

Îi judecăm adesea foarte sever – și foarte rău – pe împărații iconoclaști. Ne amintim, mai ales, de politica lor religioasă, ale cărei intenții și țintă nu sunt înțelese, de altfel, perfect. Uităm în ce situație au găsit imperiul și ce muncă de reorganizare completă au trebuit să desfășoare.

Leon al III-lea și Constantin al V-lea au fost foarte mari împărați, violenți, autoritari, pasionați și duri; dar și mari generali, care au înfrânt avântul islamului² și au nimicuit ambițiile bulgarilor; administratori abili, care au realizat o mare operă legislativă, administrativă și socială și cărora chiar adversarii lor le-au dat, câteodată, dreptate.

Neîndoios, politica lor a avut câteva urmări supărătoare. În interior, cearta asupra icoanelor a tulburat Orientul timp de o sută douăzeci de ani (726–842); în exterior, au fost alte dezastre: ruptura de Roma, pierderea Italiei, restabilirea imperiului pe seama lui Carol cel Mare

¹ Dinastia Isauriană a domnit de la 717 la 802. Dar succesorii ei (802–867) au continuat opera sa și au încheiat-o.

² Succesele lor, cu totul altfel decisive decât cel realizat de Carol Martel în câmpiile de la Poitiers, au fost de altfel foarte mult ajutate de întronarea abasizilor, care a transportat capitala califilor din Siria apropiată pe Eufratul îndepărtat și, de asemenea, și prin certurile ce au tulburat și slăbit, în decursul celei de-a doua jumătăți a secolului al VIII-lea, Imperiul Arab.